

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

# Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, [www.reprorecht.nl](http://www.reprorecht.nl)) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, [www.cedar.nl/pro](http://www.cedar.nl/pro)).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.*

[info@boomamsterdam.nl](mailto:info@boomamsterdam.nl)  
[www.boomuitgeversamsterdam.nl](http://www.boomuitgeversamsterdam.nl)

## De analyticus als ‹desillusionist›

ANTONIE LADAN

Naarmate ik langer als analyticus werkzaam ben, raak ik meer doordrongen van het onlosmakelijk verbonden zijn van psychoanalyse en desillusie. En dan bedoel ik niet de desillusie *in* de psychoanalyse — ook dat komt voor — maar de psychoanalyse als een psychologie van de desillusie. Vanuit die optiek fungeert de analyticus in belangrijke mate als ‹desillusionist›, een opvatting die ik hierna zal proberen toe te lichten.

¶ *De heer A.*

›Ik ben negen jaar. Bij het opstaan hoor ik dat mijn oma dood is. Ze is die nacht gestorven in het ziekenhuis. Mijn moeder zit stil aan tafel. Op weg naar school loop ik langs het huis van mijn grootouders. Mijn opa komt naar buiten: «Wat erg hè!» Later in de klas begin ik plotseling te huilen. Ik lig met mijn hoofd op mijn armen. De onderwijzer zegt: Laat hem maar even, zijn grootmoeder is dood.›

Dit is een fragment uit de levensbeschrijving die de heer A. maakte, voortgaand aan zijn psychoanalyse. Het verwijst naar een tijdstip in zijn leven waarop hij onontkoombaar werd geconfronteerd met de dood, in dit geval de dood van iemand die voor hem van levensbelang was. Zijn ouders waren al jarenlang gescheiden en met zijn vader had hij nauwelijks contact. Zijn moeder richtte zich vooral op haar werk en liet de verzorging en opvoeding van de drie kinderen aan haar moeder over. In de behandeling probeerden we ons op grond van zijn gedragingen, fantasieën en herinneringen samen een beeld te vormen van wat er bij hem vanbinnen gebeurd kon zijn, toen zijn grootmoeder plotseling dood ging. De heer A. kon dit verlies alleen verdragen door gebruik te maken van de troost die hem op dat moment ter beschikking stond. Zoals bij kinderen dikwijls het geval is, betekende dit voor hem dat hij op zichzelf was aangewezen en zijn toevlucht nam tot zijn vermogen om te fantaseren. Als hij zich eenzaam en verdrietig voelde, zat hij vaak te lezen in jaargangen van *Het Leven* — een tijdschrift uit het interbellum van de vorige eeuw — die door zijn grootvader waren ingebonden. Hij herinnerde zich hoe

hij vooral gefascineerd werd door de verhalen over Al Capone, een gangsterbaas uit Chicago. In zijn fantasie was hij een soort Al Capone, die onkwetsbaar rondliep, omringd door een leger van onzichtbare mannen, die geheel tot zijn beschikking stonden. Hij hoefde maar met zijn vingers te knippen om al zijn wensen te laten vervullen. In deze beweging naar een fantasiewereld, waarin hij een volwassene was die niemand nodig had en geen pijnlijke gevoelens en verlangens kende, had hij zijn grootmoeder niet meegenomen. Zij bleef als het ware in levende lijve achter in zijn kindertijd en was daarmee in zekere zin ook in veiligheid gebracht.

Geleidelijk werd in de analyse zichtbaar dat de heer A. een hoge prijs had betaald voor deze pantsering in de vorm van een fantasie, waarbij hij innerlijk geen afscheid van zijn dode grootmoeder nam. Blijkbaar was er iets gebeurd waardoor het niet bij een troostende fantasie was gebleven, maar hij deels ook werkelijk een onaangedane Al Capone was geworden. Dit laatste betekende onder meer dat de heer A. als volwassene grote problemen had bij het aangaan van intieme relaties en bij voortdurend gekweld werd door een dood gevoel vanbinnen. Toen hij midden dertig was, werd deze toestand van eenzaamheid en gevoelloosheid zo onverdraaglijk dat hij uiteindelijk hulp zocht en in psychoanalyse ging.

### ¶ *Afscheid en desillusie*

Afscheid moeten nemen is een opgave waar we in de loop van ons leven bij voortdurend mee geconfronteerd worden. Afscheid voltrekt zich in twee werelden, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: onze binnenwereld, die in principe alleen voor onszelf toegankelijk is, en de buitenwereld die wij met anderen delen. In deze laatste is de verandering het grootst wanneer wij afscheid nemen door de dood: de dood van de ander of de dood van onszelf.

Naast het afscheid in de buitenwereld nemen we voortdurend afscheid in onze binnenwereld, niet alleen van degenen die doodgaan of anderszins vertrekken, maar ook van de mensen die blijven. We nemen afscheid van onze beelden, gedachten en fantasieën, voor zover dit illusies blijken te zijn, en blijven achter met desillusies. Het betreft desillusies over andere mensen en over de relaties die wij met hen dachten te hebben, desillusies over hoe de wereld in elkaar zit en, misschien wel als belangrijkste, desillusies over onszelf. Tot deze laatste groep behoort ook de notie dat iedereen die leeft doodgaat en dat wij daar zelf niet van uitgezonderd zijn.

Dit voortdurend afscheid moeten nemen stelt hoge eisen aan ons vermogen om gedesillusioneerd te raken. Kunnen wij onze innerlijke wereld in de loop van de tijd voldoende aanpassen en durven we bijvoorbeeld onder ogen te zien in welke mate wij ons vermogen tot fantaseren als verzachter van de werkelijkheid hebben gebruikt? Die aanpassing is nodig om de innerlijke stand van zaken enigszins in overeenstemming te brengen met de feitelijke

situatie waarin wij ons bevinden, zodat de discrepantie niet te groot wordt. Een te grote discrepantie leidt tot gevoelens van angst en wanhoop. Deze bijstellingen betekenen een onafgebroken rouwproces, dat gedurende ons gehele leven in een wisselende mate van intensiteit plaatsvindt. Voor zover het om een innerlijke wereld gaat waar we ons van bewust kunnen zijn, hebben we in principe de mogelijkheid om optredende discrepanties te verminderen, ook al kan dat met veel angst, pijn, moeite en tegenzin gaan. Denk bijvoorbeeld aan situaties waarin we met beschamende aspecten van onszelf geconfronteerd worden. Of waarin we ziek worden en ons lichamelijke en geestelijke verval onder ogen moeten zien. Of gebeurtenissen waarbij we tot de ontdekking komen dat onze betekenis voor anderen niet zo groot is als we altijd dachten of onze plaats in de buitenwereld van veel minder gewicht dan we zouden willen. Of situaties waarin we ons pijnlijk en scherp moeten realiseren dat iemand, die ons zo dierbaar was, nu dood is. In al deze gevallen geldt dat we de mogelijkheid hebben om tot aanpassing te komen, hoeveel moeite het ons eventueel ook kost om onder ogen te zien wat er speelt. In een iets andere formulering kun je zeggen dat dit soort aspecten van onze innerlijke wereld onderhevig kunnen zijn aan de dynamiek van de afkeer: wij willen ze niet waar hebben en proberen ons er niet van bewust te zijn. Maar hoe goed we ze ook wegstoppen, ze zijn er wel en kunnen, eventueel met de hulp van een ander, zoals een psychotherapeut, tevoorschijn worden gehaald om ze te bekijken en er vervolgens onze conclusies aan te verbinden.

### ¶ *Impliciete relatiepatronen*

Veel lastiger ligt het proces van aanpassing voor dat deel van de innerlijke wereld dat in vanzelfsprekendheid aanwezig is en zich aan ons bewustzijn onttrekt. Het maakt in een toestand van relatieve onbeweeglijkheid deel uit van het impliciete geheugensysteem. Dit systeem bevat onder meer de automatische manieren van in de wereld staan, inclusief onze reacties op gevaar en de patronen van hoe wij in vanzelfsprekendheid met anderen omgaan (Ladan 2000). Deze impliciete relatiepatronen spelen een rol in iedere langdurige relatie en kunnen in grote lijnen langs twee routes ontstaan, afhankelijk van de mate waarin feitelijke interacties dan wel gefantaseerde een rol spelen bij de totstandkoming ervan. Wanneer feitelijke interacties de overhand hebben, zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij de vroegkinderlijke relatiepatronen binnen het gehechtheidssysteem, lijkt er vooral sprake van rechtstreekse opslag in het impliciete geheugen, dat wil zeggen buiten het bewustzijn om.

De interactionele gebaren tussen het kind en zijn verzorger vinden een lichamelijke neerslag als impliciete patronen, die in vanzelfsprekendheid aanwezig zijn, bijvoorbeeld: ik ben in haar buurt; ik voel me prettig. Er is niet sprake van <verwachting> of van <dus>. Het is niet: als ik bij haar in de buurt

ben, voel ik me prettig. Of: ik ben bij haar in de buurt, dús ik voel me prettig. De koppeling tussen welbevinden en de aanwezigheid van de ander is een onmiddellijke lichamelijke ervaring (Fonagy & Target 2007).

Naarmate het symbolisch denken zich ontwikkelt en een kind de beschikking krijgt over het vermogen tot fantaseren, worden interactionele ervaringen in toenemende mate beïnvloed door de fantasie. Aan het eind van dit continuüm staan de volledig gefantaseerde interacties. Door het construeren van fantasieën voorziet een kind emotioneel beladen kwesties van samenhang en betekenis en kan het zichzelf proberen staande te houden in situaties van wanhopig makende afhankelijkheid en hulpeloosheid (Ladan 2000). De Al Capone-fantasie van de heer A. is daar een voorbeeld van. Hij herinnerde zich bijvoorbeeld dat hij over straat liep en fantaseerde dat zijn mannen in een onzichtbare formatie met hem meeliepen. Als het nodig was, kon hij op zijn fluitje blazen, waarop zij tevoorschijn zouden komen en doen wat hij hun opdroeg. Op deze wijze kon hij zich veilig en onafhankelijk wanen en was hij vooral niet iemand die hulpeloos was overgeleverd aan de overspoelende emoties die de dood van zijn grootmoeder bij hem opriep. Hij herinnerde zich ook dat de fantasie hem 's avonds in bed hielp om zich minder zielig en verlaten te voelen. Tot op welke leeftijd hij de fantasie gebruikte, wist hij niet precies. Wel dat het lang was, dat hij zich ervoor schaamde en dat ik de eerste was aan wie hij haar vertelde.

Wanneer een dergelijke fantasie dag in dag uit gebruikt wordt, is er in feite sprake van zich steeds herhalende ervaringen tussen een zelf — Al Capone — en belangrijke anderen — de onzichtbare mannen — op een soortgelijke wijze als die tussen moeder en kind of tussen twee partners. Weliswaar gaat het om fantasiefiguren, maar een fantasie werkt alleen als zij tijdelijk voldoende werkelijkheidskarakter krijgt toegekend, of, anders gezegd, als het mogelijk is om ons ongeloof op te schorten en voldoende in de betreffende fantasie te geloven. Ons vermogen om dit te doen is groot, kijk bijvoorbeeld naar de religie.

Harris (2006), filosoof en neurowetenschapper, meent dat 'geloven' in neurofysiologische zin een proces betreft dat onafhankelijk is van de inhoud. Het maakt eigenlijk niet uit of we geloven in een god, in het vermogen van Ajax om kampioen te worden of in het als een Al Capone door de wereld lopen. Uit zijn onderzoek met fMRI blijkt dat de neurale processen die bepalen of wij een uitspraak als waar of onwaar beoordelen, vooral plaatsvinden in bepaalde, oudere circuits in onze frontale kwabben, die betrokken zijn bij het onszelf belonen. Waarschijnlijk gaat het om dezelfde gebieden als die waarmee we beoordelen of we smaken en geuren prettig vinden.

«Wat waar is zou mooi kunnen zijn en wat mooi is waar, in meer dan alleen metaforische zin. En onware uitspraken zouden ons letterlijk afschuw in kunnen boezemen» (Harris 2006, p. 52, vert. AL).

Iets kan dus echt te mooi zijn om niet waar te zijn. Voorstelbaar is dat dit ook voor de heer A. gold. In de omstandigheden waarin hij verkeerde, was een

innerlijke uitspraak als: 'Ik ben een soort Al Capone en loop als zodanig door de wereld' te mooi om niet waar te zijn. Daardoor was hij 'echt' Al Capone en werd hij ook 'echt' zo bejegend en konden de interactionele gebaren tussen een gefantaseerd zelf en een gefantaseerde ander een grote lichamelijke impact hebben, en tot een patroon leiden dat werd opgeslagen in het impliciete geheugen en zijn functioneren ingrijpend beïnvloedde, zonder dat hij zich dit bewust was.

Daarmee was een troostende fantasie, die de heer A. geholpen had om zich als kind staande te houden in moeilijke tijden, veranderd in het onbeweeglijke en ontoegankelijke relatiepatroon van een door vazallen omringde volwassene, die niemand nodig had, geen gevoelens of verlangens kende en zich ver hield van intieme relaties.

Ik stelde hiervoor dat het proces van voldoende gedesillusioneerd raken veel moeilijker is wanneer het om de inhoud van het impliciete geheugen gaat. Deze inhoud is immers in vanzelfsprekendheid aanwezig en kan niet in woorden herinnerd worden, maar alleen 'gehandeld' (Clyman 1991). Om problemen in gehechtheidsrelaties, zoals de heer A. die had, voelbaar en vervolgens zichtbaar te maken, is het dus nodig om ze al *doende* tot leven te brengen in een nieuwe, krachtige gehechtheidsrelatie (Target 2005), nu met iemand die niet alleen bereid en in staat is zich daartoe te lenen, maar die tegelijkertijd ook in een positie is om het benodigde desillusionerende commentaar te willen en kunnen leveren. Naar mijn mening biedt het vreemde arrangement van een psychoanalyse deze mogelijkheid bij uitstek.

### ¶ *Een vreemd arrangement*

Analyticus en analysant gaan tijdens een analyse een vreemd arrangement aan, letterlijk en figuurlijk. Het is een arrangement in de ruimte, dat op deze wijze in het gewone leven niet plaatsvindt. Ik weet dat er verschillend gedacht wordt over wat een behandeling tot een psychoanalyse maakt. Zelf hoor ik tot de groep die een duidelijke cesuur ziet tussen psychotherapie en psychoanalyse op basis van de setting (Ladan 2000). In mijn ervaring geldt deze opvatting ook voor onze patiënten. Zo ben ik tot nu toe geen enkele patiënt tegengekomen die de overgang van stoel naar bank als glijdend ervoer. Deze verandering voelt altijd als een breuk en als een doorbreking van het 'gewone', vanzelfsprekende sociale contact, inclusief de taalregels die daaraan verbonden zijn (Fonagy e.a. 2002; Friedman 2005a). Dat lijkt me ook niet zo vreemd. Vanuit de waarnemingsfysiologie weten we dat waarneming en houding onlosmakelijk met elkaar samenhangen. Als je ligt, voel je je anders dan wanneer je zit of staat. Je ervaart je lichaam anders en de wereld ziet er anders uit. Het beeld dat je hebt van jezelf en de wereld is dus houdingsafhankelijk. Dat geldt des te meer wanneer je niet alleen bent, maar ook een ander in dezelfde ruimte aanwezig is en dan ook nog een ander die zich buiten je blikveld

bevindt. Iemand die dan ligt, maakt zich veel kwetsbaarder dan iemand die in een dergelijke situatie zit of staat. Er zijn veel minder mogelijkheden om de omgeving, inclusief die ander, in de gaten te houden. Liggen op een bank in één ruimte met een vreemde ander, die je dan ook nog niet ziet, betekent dus in eerste instantie meer gevaar. Tegelijkertijd is deze vreemde, potentieel gevaarlijke situatie wél vertrouwd voor die ander, de analyticus. Dit alles houdt in dat de neiging om die ander te gaan zien als iemand die te vertrouwen is en bescherming biedt, dus een gehechtheidsfiguur, niet alleen toeneemt door de wijze waarop de analyticus zich gedraagt (zijn manier van reageren, zijn voorspelbaarheid en betrouwbaarheid, de frequentie en de continuïteit van het contact), maar ook door de setting. Ook wordt de behoefte groter om te weten wat er in die ander omgaat. Wat is hij van plan? Wat vindt hij van mij? Hoe staat hij tegenover mij? Wat kan ik verwachten?

### ¶ *Een gehechtheidsrelatie*

Wat is dat eigenlijk, die gehechtheidsrelatie waar we bij analysanten als de heer A. naar op weg zijn? En wat betekent het wanneer een dergelijke relatie ook tot stand komt?

Om met dat eerste te beginnen: een gehechtheidsrelatie wordt, vanuit degene die gehecht is, gekenmerkt door vier dingen (Hazan & Zeifman 1999, p. 339):

- 1 pogingen om bij de ander, de gehechtheidsfiguur, in de buurt te zijn (‘proximity maintenance’);
- 2 een onplezierig gevoel hebben of krijgen bij het van die ander gescheiden zijn (‘separation distress’);
- 3 het je tot die ander wenden wanneer je je naar voelt (‘safe haven’);
- 4 het gevoel hebben op die ander te kunnen rekenen, weten dat die bijna alles voor je zou doen (‘secure base’).

Een dergelijke stand van zaken is niet alleen in de relatie tussen kinderen en hun primaire verzorgers te vinden, maar ook tussen volwassenen onderling, namelijk wanneer het om relaties tussen partners gaat. Partnerrelaties vertonen dan ook meer overeenkomsten met ouder-kindrelaties dan met relaties tussen vrienden. Dit is bijvoorbeeld te zien in de aard van het fysieke contact. Volwassen partners besteden net als moeders en hun kinderen veel tijd, in ieder geval aanvankelijk, aan het elkaar aankijken, knuffelen, kussen, strelen, et cetera (Hazan & Zeifman 1999, p. 341). De asymmetrie, zoals deze aanwezig is tussen ouder en kind, is bij partners meestal contextafhankelijk en tijdelijk, waarbij de posities ook kunnen wisselen (p. 341). In beide gevallen, die van het kind bij de verzorger en die van de partners onderling, komt de gehechtheidsrelatie tot stand via een lichamelijke route. De gehechtheids-

figuur wordt in de beleving geleidelijk steeds meer geassocieerd met de vermindering dan wel opheffing van gevoelens van spanning, angst, pijn en verdriet. Op hersenniveau betekent dit dat opiaatconditionering plaatsvindt. De verzorger of de partner raakt verbonden met de toename, in de hersenen, van lichaamseigen opiaten, endorfinen. We weten uit dierproeven dat de toediening van opiaten de angstreactie die bij scheiding optreedt, doet verminderen. ‘Gehechtheid’ zou verbonden kunnen zijn met het geconditioneerd raken in ons opiaatsysteem op de stimulus van een specifieke ander, namelijk de verzorger of de partner die als affectregulator fungeert, dat wil zeggen dat deze een overgang kan bewerkstelligen van onprettig naar prettig, van opwinding naar bevrediging, van gevaar naar veilig. In fysiologische termen zou je gehechtheid dan ook kunnen omschrijven als een vorm van opiumverslaving (Hazan & Zeifman 1999, p. 350).

In een psychoanalyse ontbreekt de lichamelijke aanvliegroute van de gewone gehechtheidsrelatie. Daarmee bedoel ik dat de analysant niet echt gevoed wordt, niet geknuffeld, niet lichamelijk getroost, niet seksueel bevredigd. Ook wordt hij niet fysiek beschermd tegen mogelijke gevaren. Hoe is het dan toch mogelijk dat de analysant de analyticus als gehechtheidsfiguur gaat ervaren? Ik denk dat de setting ons hier opnieuw te hulp komt. Naast de al genoemde elementen, die deels settinggebonden zijn — voorspelbaarheid, betrouwbaarheid, frequentie en continuïteit van het contact, en de aard van het op de analysant afgestemd zijn, waarbij de beleving van de analysant het primaat heeft — is er het ruimtelijke arrangement van de liggende analysant, die de analyticus niet ziet. Ik gaf aan dat dit een gevaarlijke positie is, die de neiging om de analyticus als gehechtheidsfiguur te gaan ervaren doet toemenen. Maar dat is niet het enige. In een recent artikel over nieuwe verbindingen tussen gehechtheidstheorie en psychoanalyse vragen Fonagy en Target onder meer aandacht voor het op allerlei niveaus lichamelijk gefundeerd zijn van onze taal. Daarbij gaat het niet alleen om de *inhoud* van een bepaald woord — denk bijvoorbeeld aan het woord ‘moeder’, dat naast de woordenboekbetekenis ook een individuele betekenis heeft, die in belangrijke mate berust op de eigen fysieke ervaringen met een moeder of een moederfiguur (Fonagy & Target 2007 p. 433). Ook onze *manier* van spreken is lichamelijk gefundeerd. In de visie van Fonagy en Target begint spraak wanneer het kind het vermogen ontwikkelt tot microgebaren met de tong, de mond en de larynx, die lijken op de lichamelijke gebaren die daar als communicatievorm aan voorafgingen. Deze prototaal verdwijnt, maar de microgebaren worden opgeslagen in het impliciete geheugen en beïnvloeden later allerlei aspecten van onze spraak en ons taalgebruik (Dunn 2007, p. 481). Zo kunnen we bijvoorbeeld op een rustige en tedere manier spreken, met een soepel verlopende articulatie, die een strelende beweging suggereert en waarbij we ons met onze tong in de richting van de ander begeven (Fonagy & Target 2007, p. 435).

De speculatieve ideeën die Fonagy en Target aandragen, bieden bijvoorbeeld een mogelijke verklaring voor het verband tussen de narratieve stijl van de moeder en de gehechtheidsstijl van haar kinderen en zouden ook begrijpelijker maken hoe, met een uitsluitend op taal gebaseerd therapeutisch proces als de psychoanalyse, toch preverbaal gefundeerde ervaringen bereikt kunnen worden (Fonagy & Target 2007, p. 443).

Juist de specifieke setting van een psychoanalyse, met het gefocust zijn op de taal als contactvorm, maakt het voor analyticus en analysant bij uitstek mogelijk om ook aandacht te geven aan lichamelijk gefundeerde aspecten van die taal, zodat, langs andere routes dan via feitelijk lichamelijk contact, het tot stand komen van een gehechtheidsrelatie wordt ondersteund.

Deze setting betekent bovendien dat de analysant zich in principe maximaal in een virtuele wereld kan begeven, waarin hij als het ware niet te veel gehinderd wordt door de signalen van de analyticus. Enerzijds verschilt dit niet wezenlijk van wat ons allemaal in al onze contacten overkomt. Omdat de ander altijd een waargenomen ander is, kunnen wij die ander niet werkelijk kennen. Al onze relaties zijn dan ook tot op zekere hoogte relaties in de fantasie (Ladan 2000). Maar anderzijds is er wel een gradueel verschil in de mate waarin het virtuele een kans krijgt. Het vreemde arrangement van analyticus en analysant biedt de mogelijkheid de ambiguïteit van de psychoanalytische situatie maximaal te benutten en geeft zo een extra impuls aan het tot stand komen van een gehechtheidsrelatie. Tegelijkertijd maakt juist die ambiguïteit de problemen voor beide partners ook groter. Ik licht dat laatste toe.

### ¶ *De wrede psychoanalyse*

De behandelrelatie in een analyse is een instrumentele, dat wil zeggen bedoeld als middel om te bereiken dat de analysant in de meest ruime zin meer van zichzelf kan gaan begrijpen, inclusief al zijn wensen en verlangens. Om dit te kunnen moet de analysant bereid zijn zich over te geven aan de alsof-situatie van de analyse. Hij moet allerlei gevoelens, verlangens en fantasieën die zich vanuit één perspectief aan hem voordoen als vreemd, kinderlijk of onrealistisch niet vanzelfsprekend verwerpen, maar vanuit een ander perspectief zo serieus nemen dat hij ze bij zichzelf durft te erkennen en ook nog te verwoorden (Ladan 2005). Hij moet als het ware bereid zijn om het antwoord op de vraag of het hier om illusies gaat voor zich uit te schuiven. De analyticus daarentegen weet heel zeker dat het om illusies gaat, alleen zegt hij dat niet. Het is een eigenaardige relatie, waarin de ene partner weet dat hoop en bescherming louter virtueel zijn, maar de andere nooit volkomen zeker is of kan zijn (Friedman 2005b). Terwijl de analysant bij zichzelf te rade gaat en zich van alles probeert voor te stellen, blijft het antwoord van de analyticus onuitgesproken. Friedman verwoordt dit onuitgesproken

antwoord als volgt: <Nee: ik zal je niet beschermen; ik zal niet je hele leven bij je blijven; ik zal jou makkelijker verlaten dan jij mij; ik zal je in de steek laten als ik niet meer betaald word; ik zal je niet in alle opzichten respecteren binnen een andere context> (Friedman 2005b, p. 643, vert. AL). Terecht vraagt Friedman zich af hoe iemand zich voelt die voortdurend bezig is met het aanmoedigen van onzekere illusies bij een ander. Dat leidt onvermijdelijk tot innerlijke spanning bij de analyticus en kan een wreed aspect van de analytische situatie genoemd worden. De analyticus weet dat aan deze wreedheid niet te ontkomen valt, omdat hij zich bewust is van de noodzaak van de ambiguïteit die van hem gevraagd wordt. Behalve authentieke betrokkenheid moet hij ook een zekere mix van geheimzinnigheid en verleiding tentoonspreiden. Hoe minder geheimzinnig, maar leesbaarder en explicieter de analyticus is, hoe moeilijker het voor de analysant wordt om zich aan zijn virtuele wereld over te geven en langs die route meer van zichzelf te gaan begrijpen. Datzelfde geldt ten aanzien van de verleiding. Het is ondenkbaar dat iemand als de analysant vrijelijk aan een ander, in dit geval de analyticus, allerlei idealisering en moeilijke en beschamende verwachtingen gaat toevertrouwen, alleen maar omdat de analyticus dat niet verboden heeft (<Probeer u hier alles te zeggen wat er in u opkomt>) (Friedman 2005b, p. 657). Als de analyticus virtuele realiteit wil dan zal hij de analysant daartoe moeten uitnodigen. Deze uitnodiging krijgt dan de vorm van verleiding. Een dergelijk weinig ingevuld en verleidend raamwerk vormt een ideale plaats voor het realiseren van onbewuste scenario's (p. 653). Het lijkt in zekere zin op wat we met kinderen doen, maar dan vanuit een andere uitgangspositie en met een andere lading. Het is alsof we bijvoorbeeld tegen de analysant zeggen: <Dan was jij de leuke dochter en ik de vader die aandacht had.> Of: <Dan was jij de briljante oudere broer en ik die slome sukkel, die nooit precies begreep wat er aan de hand was.> Maar we doen dit in de wetenschap dat een van beide partijen meer in onzekerheid verkeert over de mate waarin het ons ernst is, dan bij kinderspel het geval zou zijn. Deze grotere asymmetrie wordt ook zichtbaar in de betrokkenheid bij het spelen. Terwijl we bij een kind meespelen en de rol van de virtuele ander ook echt op ons nemen, moet er in de analytische situatie wel sprake zijn van een bepaalde rolbereidheid (de <role responsiveness> van Sandler), maar speelt de analysant toch in belangrijke mate alleen.

De spanning ten gevolge van de eigenaardige en ambigue positie van de analyticus neemt verder toe als we van de kant van de analysant uit zijn op het voelbaar en zichtbaar maken van impliciete relatiepatronen, zoals deze bijvoorbeeld aanwezig zijn in een gehechtheidsrelatie. Hoe goed de analysant ook in staat is om het instrumentele karakter van de analytische relatie in het oog te houden, als het over impliciete relatiepatronen gaat, kan de relatie met de analyticus per definitie niet als instrumenteel beleefd worden. Deze patronen bestaan immers in vanzelfsprekendheid: <Vreemd, het weekend voelde ik

me wanhopig. Vanmorgen was het al minder. Nu voel ik me rustig.» De analytische is in dit voorbeeld de gehechtheidsfiguur, het virtuele karakter van deze toeschrijving wordt alleen door hem gevoeld.

Wanneer we erin slagen om te bereiken dat de analysant een gehechtheidsrelatie met ons aangaat, betekent dit op één niveau automatisch dat de analysant het instrumentele van de relatie heeft opgegeven en als het ware verslaafd is geworden: het middel is doel geworden. De analytische moet zich voldoende bewust zijn van het grondgebied waar hij zich dan bevindt: het is een gebied dat vol ligt met stenen, die zich gemakkelijk als brood laten verkopen.

Dit belangrijke punt raakt onder andere aan de innerlijke spanning bij de analytische, veroorzaakt door datgene wat ik een wreed aspect van de analytische situatie noemde. Juist deze innerlijke spanning kan het voor de analytische aantrekkelijk maken zich niet meer voluit te realiseren hoe asociaal hij per definitie is (Milton 2001). Zelf merk ik in ieder geval steeds hoe moeilijk het is om ook op dit punt voldoende desillusionerend ten opzichte van mijzelf te staan en onder ogen te zien hoe groot de discrepantie is tussen de positie die ik in vanzelfsprekendheid inneem in de innerlijke wereld van de analysant en datgene wat ik in feite bied, bijvoorbeeld als het om mijzelf als gehechtheidsfiguur gaat. Hoe beschikbaar ik ook probeer te zijn, het is toch altijd een teleurstelling die een intens gevoel van verraad oproept en dikwijls gedurende lange tijd ook niet begrepen wordt. Waarom doe je zo vreemd? Hoe kan dat nou, ik kom hier al zo lang? Wat betekenen ik eigenlijk voor je?

### ¶ *Vreemde eend*

In deze nadruk op een desillusionerende levenshouding — voor alle duidelijkheid: niet een gedesillusioneerde, dat wil zeggen een leven zonder illusies — onderscheidt de psychoanalyse zich van andere vormen van psychotherapie. Zij is niet primair gericht op symptoomvermindering, maar op zelfkennis in emotionele en cognitieve zin, ook en vooral ten aanzien van de manieren waarop we ons staande proberen te houden in een leven vol beperkingen en machteloosheid. Het gaat daarbij om het onderkennen van onze onherroepelijke subjectiviteit en het onderzoeken van de individuele belevingswereld die daaruit resulteert, op een zodanige wijze dat we voldoende weet hebben van de bewuste en onbewuste patronen waarmee wij in de wereld staan. In een iets andere formulering zou je kunnen zeggen dat de psychoanalyse ons kan helpen om niet meer al te bang en afwijzend te staan tegenover onze eigen binnenwereld en die van anderen. Als dat enigszins bereikt wordt, kunnen we ophouden met onszelf en anderen te veel geweld aan te doen. Voor de heer A. betekende dat bijvoorbeeld dat hij kon «ontdooien» en gaan voelen wat er te voelen viel en niet meer van iedere vrouw «eiste» dat zij zijn dode grootmoeder tot leven zou brengen.

Deze stand van zaken maakt ook begrijpelijk dat de psychoanalyse een steeds vreemdere eend wordt in de bijt van behandelingen die bedoeld zijn om in zo kort mogelijke tijd allerlei symptomen, zoals bijvoorbeeld somberheid of angst, te doen afnemen. Zij kan alleen de troost bieden die verbonden is met de rust van het onder ogen zien van de werkelijke stand van zaken: *dít* ben ik en *dít* is de wereld, iets anders is er niet.

*Dit is een bewerking van een lezing gehouden op het lustrumsymposium van het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap op 22 september 2007.*

#### Literatuur

- CLYMAN, R. B. (1991). The procedural organization of emotions — A contribution from cognitive science to the psychoanalytic theory of therapeutic action. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 39, suppl., 349-382.
- DUNN, P. B. (2007). The clinical implications of an integrative theory — Commentary on Fonagy and Target. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 55, 479-484.
- FONAGY, P. & TARGET, M. (2007). The rooting of the mind in the body — New links between attachment theory and psychoanalytic thought. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 55, 411-456.
- FONAGY, P. e.a. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the development of the self*. New York: Other Press.
- FRIEDMAN, L. (2005a). Psychoanalytic treatment: thick soup or thin gruel? *Psychoanalytic Inquiry*, 25, 418-439.
- FRIEDMAN, L. (2005b). Flirting with virtual reality. *Psychoanalytic Quarterly*, 74, 639-660.
- HARRIS, S. (2006). In J. Brockman (red.), *What we believe but cannot prove* (p. 51-52). New York: Harper.
- HAZAN, C. & ZEIFMAN, D. (1999). Pair bonds as attachment — Evaluating the evidence. In J. Cassidy & P. R. Shaver, *Handbook of attachment* (p. 336-354). New York: The Guilford Press.
- LADAN, A. (2000). *Het wandelend hoofd — Over de geheime fantasie een uitzondering te zijn*. Amsterdam: Boom (tweede druk 2003).
- LADAN, A. (2005). Over vreemde liefde en liefde voor het vreemde. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 11, 50-61.
- MILTON, J. (2001). Psychoanalysis and cognitive behaviour therapy — Rival paradigms or common ground? *International Journal of Psychoanalysis*, 82, 431-447.
- TARGET, M. (2005). Attachment theory and research. In E. S. Person, A. M. Cooper, G. O. Gabbard (red.), *Textbook of psychoanalysis* (p. 159-172). Washington: American Psychiatric Publishing, Inc.

---

---

SUMMARY

*The analyst as ‹disillusionist›*

In the author's view psychoanalysis can be understood as a psychology of disillusionment.

A significant part of our lives consists of freeing ourselves from illusions. This is a difficult and painful undertaking, particularly for those patients who find themselves imprisoned in implicit relational patterns. It is especially in this area that psychoanalysis can sometimes provide an important contribution in assisting patients to become sufficiently disillusioned.

*Key words: attachment, disillusionment, implicit patterns, psychoanalytic setting*

---